

MUTASAVVIF VE BİLGE ŞAİR MAHTUMKULU FİRÂKÎ’NİN TÜRKMENİSTAN DÎVÂN NEŞİRLERİNDE BULUNMAYAN ŞİİRLERİ*

POEMS OF SUFI AND WISE POET MAKHTUMKULI FIRAGHI THAT
ARE NOT FOUND IN TURKMENISTAN DIVAN PUBLICATIONS

EMRAH YILMAZ**

Sorumlu Yazar

Öz

12 Eylül 2023 tarihinde BM Genel Kurulu’nun 78. oturumunda alınan kararla 2024 yılının UNESCO tarafından “Mahtumkulu Firâkî’nin Doğumunun 300. Yılı” olarak ilan edilmesi ve Türkmenistan Yazmalar Enstitüsü’nde bulunan yaklaşık 80 el yazmanın Dünya Kültür Mirası Listesi’ne alınması; mutasavvif ve mütefekkir bir kişiliğe de sahip olan şairin edebî mirasının bilim çevrelerince yeniden incelenmesine imkân sağlamıştır. Bu bağlamda konuya ilişkin bilimsel hazırlıklar, Türkmenistan’ın basın ve yayın kurumları tarafından bir yıl öncesinden başlamış olup gerek yurt içinde gerek yurt dışında gerçekleşen muhtelif etkinlikler ve şairin hayatını konu alan belgesel çekimleri ile devam etmektedir. Ülkemizde de şair hakkında bu yılın ilk beş ayında üç kitap ve bir özel sayı yayımlanmıştır.

Makalede; şairin edebî mirası üzerinden tasavvufî yönüne ve bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti’nin fikri temellerine, eğitim gördüğü medreselere, el yazmalarına değinilmiştir. Özellikle belirtmek gerekirse bu çalışmanın ana eksenini, Mahtumkulu’nun henüz Türkmenistan divân neşirlerinde yayımlanmamış olan şiirleri oluşturmaktadır. TÜBİTAK’ın desteğiyle alan araştırması yapılmış ve bu kapsamda Semerkant, Buhara, Hive ve Andican gibi Türk-İslam medeniyetinin önemli kültür merkezlerden pek çok bilgi ve belgeye ulaşılmıştır. Bu seyahatler neticesinde şairin Fergana bölgesindeki Andican Cuma Medresesi’nde eğitim aldığına dair kayıtlar tarafımızca tespit edilmiştir. Karakalpakistan’ın Bîrûni ilçesine bağlı Mahtumkulu Köyü’nde ikamet eden Yağsıgeldi Seyitniyazov ve Harezmlî yazar Qurbon Muhammadrizo gibi önemli kaynak kişilerle görüşülmüş ve şairin gezdiği muhtemel yerleri gösteren haritalar elde edilmiştir. Ayrıca Özbekistan sahasında yapılmış akademik çalışmalar dikkatle incelenmiş ve şairin Türkmenistan’da bilinmeyen 57 şiirine ulaşılmıştır.

Divanlar üzerinde yapılan karşılaştırma esas olarak Türkmen Türkçesinde iki cilt hâlinde yayımlanan “*Magtymguly. Eserler Ýgyndysy*” adlı kaynak ile Özbek Türkçesinde neşredilen “*Bulbul Nolasi*”, “*Maxtumquli (Turkmaniston): Saylanma*”, “*Maxtumquli She’rlari*”, “*Dunyoy*

Araştırma Makalesi / Künye: YILMAZ, Emrah. “Mutasavvif ve Bilge Şair Mahtumkulu Firâkî’nin Türkmenistan Divân Neşirlerinde Bulunmayan Şiirleri”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 112 (Aralık 2024), s. 217-246. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1492160>

* Bu çalışmada elde edilen bazı veriler, TÜBİTAK’ın Bilim İnsanı Destekleme Grubu Programı (BİDEB) kapsamında desteklenmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Semerkant Devlet Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü, E-mail: emrayilmaz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8062-116X.

O'tib Boradir”, “*Sharq Mumtoz She'riyati Durdonalari-Maxtumquli Dunyo O'tib Boradir*” adlı çalışmalar üzerinden yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mahtumkulu Divânı, bilinmeyen şiirler, el yazmalar.

Abstract

By the decision taken at the 78th session of the UN General Assembly on 12 September 2023, declaring 2024 as the “300th Anniversary of the Birth of Makhtumkuli Firaghi” by UNESCO and adding approximately 80 manuscripts in the Turkmenistan Manuscripts Institute to the World Cultural Heritage List; It enabled the literary heritage of the poet, who also had a mystical and contemplative personality, to be re-examined by scientific circles. In this context, scientific preparations on the subject started a year ago by the press and publishing institutions of Turkmenistan and continue with various events held both at home and abroad and documentary shootings about the poet's life. In our country, three books and a special issue about the poet were published in the first five months of this year.

In the article; The poet's mystical aspect, the intellectual foundations of the independent Republic of Turkmenistan, the madrasahs where he studied, and his manuscripts are mentioned through his literary heritage. To be particularly specific, the main axis of this study consists of Makhtumkuli's poems that have not yet been published in Turkmenistan divan publications. Field research was conducted with the support of TÜBITAK, and in this context, many information and documents were obtained from important cultural centers of the Turkish-Islamic civilization such as Samarkand, Bukhara, Khiva and Andijan. As a result of these travels, we have identified records indicating that the poet received education at the Andijan Juma Madrasa in the Fergana region. Important resource persons such as Yagşigeldi Seyitniyazov, who lives in Mahtumkulu Village of Birûni district of Karakalpakstan, and Qurbon Muhammadrizo, a writer from Khwarezm, were interviewed and maps showing the possible places the poet visited were obtained. In addition, academic studies conducted in the field of Uzbekistan were carefully examined and 57 poems of the poet, unknown in Turkmenistan, were found.

The comparison made on divans is mainly based on the source named “*Magtymguly-Eserler Ýgyndysy*” published in two volumes in Turkmen Turkish and “*Bulbul Nolasi*”, “*Maxtumquli (Turkmaniston): Saylanma*”, “*Maxtumquli She'rlari*”, “*Dunyo O'tib Boradir*”, “*Sharq Mumtoz She'riyati Durdonalari-Maxtumquli Dunyo O'tib Boradir*” published in Uzbek Turkish.

Key Words: Mahtumkulu's Divan, unknown poems, manuscripts.

Giriş

Mahtumkulu araştırmalarına dikkat çeken ilk isim 1842'de yayımladığı makalesiyle (*Specimens of The Popular Poetry of Persia, 389-391*) Aleksandr Hodzko Boreyko olmuştur. Türkiye'de ise şairle ilgili ilk kayıtlar şeyh Süleyman Buhari'ye aittir. Müellif, 1882'de yayımladığı “*Lügati Çağatay ve Türkî Osmanî*” adlı eserinde muhtelif sayfalarda 18 kez Mahtumkulu'dan bahsetmektedir. Ardından 1913'te Ahmet Zeki Velidi Togan, 1918'de Mehmet Fuat Köprülü, 1921'de Hüseyin Kâzım Kadri gibi araştırmacılar konuyla ilgili temel bilgiler sunmuştur.

Üç yüz yıldan bu yana fikirleriyle ve eserleriyle Türkmenlerin ruh kökünü beslemeye devam eden Mahtumkulu Firâkî (1724-1807); bir dava adamı olarak

medeniyet tarihimizin en mümtaz şahsiyetlerinden birisidir. O, mütefekkir ve mutasavvıf bir şair olarak bütün Türk dünyası için ortak değerimiz durumundadır. Şiirin estetik formundan ziyade didaktik yönüne ağırlık vermiş, yaşanmışlıkları edebî mecraya taşımış, kahramanlarını doğrudan hayatın içinden seçmiş, “*fikir deryasında akıl gemisiyle*” dolaşarak derlediği yeni anlamlarla gönüllere hitap etmiş ve yaşadığı dönemin sorunlarına çözüm önerileri sunmuştur. Böylece Türkmen halkının manevi atası, irfan pınarı, kıvrak zekâsı ve şiirin dili olagelmiştir. O bakımdan Mahtumkulu; şair olmanın da ötesinde Türkmenlerin akıl hocasıdır, gönül sultanıdır, ruh dünyasının hekimidir, millî kimliğin banisidir ve *kalemi kılıçtan keskin bilerek* düşüncelerini şiirle yoğurmuş bir mütefekkidir.

Mahtumkulu’nun çok yönlü olarak yetişmesinde Merv, Hive, Buhara, Semerkant, Andican gibi Türk-İslam medeniyetinin kadim kültür merkezlerinden devraldığı tarihsel birikim son derece etkili olmuştur. Babası Devletmehmet Azadi’nin himayesinde tasavvuf terbiyesiyle yetişmiş, “*Hakikat yolunda rehbersiz gezmek olmaz.*” diyerek Türkistan’ın manevi kandilleriyle bağ kurmuş, pîr-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevî’nin müderrisleriyle mülaki olmuş, gönlünde yaktığı irfan kıvılcımlarıyla yolumuzu aydınlatan bir meşaleye dönüşmüştür. Bilge Mahtumkulu “*Birlikte rahmet, ayrılıkta azap vardır.*” prensibinden hareket ederek “*Bir sofrada hazır kılınsa aşlar, yaver gider şansı yüce Türkmen’in.*” (Yılmaz, 2024b: 6) muştusuyla kurduğu gönül sofrasının başında Türkmen boylarını birleştirmiş, kardeşlik duygularını en veciz şekilde terennüm etmiştir.

Türkiye ile Türkmenistan arasında tarihin derinliklerinden gelen o kadim bağları “*kemik kardeşler*” ifadesiyle formüle eden Türkmenistan Halk Konseyi Başkanı ve önceki dönem Cumhurbaşkanı Sayın Gurbangulı Berdimuhamedov, büyük şair için şunları söyler: “*Türkmen edebiyatında halkın derin ferasetini ortaya koyup, muazzam eserleri miras olarak bırakan üstatlar az değildir. Mahtumkulu, Andalip, Azadi, Kemine gibi birçok Türkmen bilgesinin önünde saygı ile eğiliyorum.*” (Gurbanguly, 2014: 41).

1-Dinî-Tasavvufî Düşünceleri

Türk dünyası olarak kültürel kodlarımızda var olan cihangirlik ruhu İslamiyet’i yayma fikriyle birleşince, şairlerimiz de gaza ve dua askerlerinin verdiği mücadeleyi kalemiyle ortaya koymaya çalışmıştır. Hatta dinî geleneğe *âlimin mürekkebi, şehidin kanı kadar aziz* sayılmıştır. Bu cihangirlik ruhuna sahip ediplerden biri de kuşkusuz Mahtumkulu’dur. Onun eserlerinin odak noktasında *tasavvufî motifler, ahlaki hassasiyetler, vatan ve insan sevgisi, dağılık hâlde yaşayan Türkmen boylarının birleşmesi gerektiği fikri, bağımsız bir devlet kurma ülküsü, adaletin tesis edilmesi düşüncesi ve cihan hâkimiyeti mefkûresi* yer almaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere kodlarımızda mevcut olduğu için; Moğol istilasına karşı Türk birliğine işaret edip “eline” yani *devletine ve bağımsızlığına sahip çık*, diyerek aynı düşüncüyü aynı hassasiyetle Mahtumkulu’dan beş asır önce Horasan erenlerinden Hacı Bektaş-ı Veli’nin de dile getirdiğini belirtmek gerekir. Dahası Farsçanın ve Arapçanın hâkim olduğu bir dönemde geleneğin dışına çıkılarak

Anadolu'da Hacı Bektaş-ı Veli'nin ve Yunus Emre'nin, Türkistan'da Ali Şir Nevâyî'nin, Türkmen coğrafyasında ise Mahtumkulu'nun maharetiyle Türk dili yeniden hayat bulmuştur. Bu durum ismi anılan edipleri, Anadolu'nun manevi hamurunu karmanın ötesinde İslam tasavvufunu Türk diliyle ifade etme hassasiyetleri dolayısıyla dil tarihi açısından da farklı bir noktaya taşımıştır.

Türkmen folklorunu ve Türkmen tasavvuf inancını en iyi şekilde işleyen edebiyatçılardan biri de Mahtumkulu'dur. O, Anadolu mutasavvıflarından Yunus Emre'nin de tesirinde kalan pek çok dinî-tasavvufî şiirler yazmıştır (Güzel, 1997: 216). Eserlerinde kullandığı bedîî dil materyali Mahtumkulu'yu ve onun takipçilerini klasik edebiyattan ayırıp *halk* ve *tasavvuf edebiyatına* bağlamış (Kazımoğlu, 1994: 99) ve belli konularını yeniden işleyerek günümüze çok kıymetli eserler miras bırakmıştır.

Mahtumkulu'nun düşünce dünyasında şiir; gönülden gelen sözlerin *akıl süzgecinden geçip "fikir kazanında kaynaması"* (Aşyrow, 2012: 33) hadisesine referansla içsel ve deruni bir yolculuktur. Bununla birlikte şiiri hayatın bir kenar süsü değil; estetik tadı, sanatsal güzelliğiyle beraber millî ve manevi değerleri sonraki kuşaklara aktaracak samimi bir araç olarak görmüştür. Söz konusu anlayış elbette sadece şaire özgü bir bakış açısıyla ilgili değildir. Bu durum edebî geleneğimizin şiire yüklediği farklı anlamlarla açıklanabilir. O hâlde kültür tarihimizde şiirin iki asli vasfının olduğu söylenebilir: *Estetik ve hikmet*.

Nitekim Divan Edebiyatı'nda pek çok örneği olan *tevhit, münacat, naat, miraciye, mevlit, hilye* gibi nazım türlerinde verilen eserlere bakıldığında sanatkarların estetik ve hikmeti bir arada yoğurarak sanatını icra ettikleri görülür. Öyle anlaşılıyor ki; bu bakış açısının kaynağı da dinî bir temele dayanmaktadır. Çünkü "*kuşkusuz şiirin bir kısmında hikmet, beyanda da sihir vardır.*" (Yılmaz, 2013: 317) hadisîşerifi, şairleri şiir vadisinde buluşturmuştur. Dolayısıyla şiir; estetik yönüyle akla, hikemî yönüyle gönle hitap eden ve onu besleyen bir sanat etkinliğine dönüşmüştür.

Ercilasun'un fikrinde evrenin yaratılışını aşk ile izah eden İslam tasavvufu, estetiği; aklın, mantığın ve tecrübenin üstüne koymaktadır. Daha yaratılışta aşk vardır ve her şeyin sebebi aşktır. Mahtumkulu'nun estetik ve tasavvuf anlayışını da bu çerçevede değerlendirerek "*Aşk imiş her ne var ise âlemde. İlim bir kil ü kal imiş ancak.*" diyen Fuzulî'nin, belki de bu hakikati en veciz şekilde ifade eden şair olduğuna (Ercilasun, 2014: 17) dikkat çekmektedir.

Her şairin Necip Fazıl'ın ifadesiyle "*mutlak hakikati*" arama ve ifade etme biçimi farklıdır. O bakımdan bir şairin veya sanatkarın iç dünyasında yaşadığı devinimler dikkate alındığında ve estetik bakış aralandığında, bilhassa metinlerin arka planından haberdar olunduğunda *hindibanın* bir çiçekten, *Mesnevî*'nin bir eserden, *Ayasofya*'nın veya *Kudüs*'ün bir mabetten, *Registan*'ın bir medreseden daha fazla anlam ifade ettiği bilinciyle farklı açılımlar sağlanabilir. Böylece söz, şair muhayyilesinde *dilin süt dişlerine* ve gönül telini titreten şiire; taş, mimarın elinde bir şahesere; resim, ressamın sessiz diline; müzik ahengine karşı konulmaz ruhu okşayan nâmelerle bestekârın iç sesine dönüşür.

Fuat Köprülü'nün bir *Nakşibendi Şeyhi* (Köprülü, 1984: 177) olarak ifade ettiği Mahtumkulu, "Hayrandadır Hayranda" adlı şiirinde kâinatı bütün oluşların izahının Kur'an'da olduğuna şu ifadelerle dikkat çekmektedir:

<i>Dolduran bu dünyâni</i>	Dolduran bu dünyayı,
<i>Sözlän her du jahany,</i>	Söyleyen her iki cihanı,
<i>Küllü işiñ beyany,</i>	Küllü işin beyanı,
<i>Gurhandadyr-Gurhanda</i> (Aşyrow, 2012: 234).	Kur'an'dadır, Kur'an'da.

Mahtumkulu'nun "*Gözüm Düşdi*", "*Näme Sen*", "*Bu Derdi*", "*Aşyk Bolmuşam*", "*Sataşdym*", "*Gördüñmi*", "*Hayranydyr*", "*Ýar Senden*" gibi şiirlerinde tasavvuf edebiyatının genel prensiplerini görmek mümkündür. Şairin tasavvufi yönünü ve mensubu olduğu manevi hocaları anlatması bakımından en dikkat çekici şiiri, yayımlanmış pek çok divanda da ilk sırasında yer alan "Turgul Diydiler" adını taşımaktadır. Mahtumkulu'nun "*bade içme*" motifinin de yer aldığı bu şiirde şahıs ve mekân kadrosu önemlidir. Dolayısıyla sözü edilen şiir zaman, mekân ve şahıs kadrosu açısından şöyle tahlil edilebilir:

Zaman: Gece yarısı.

Mekân: *Seyram, Yerin Damarı, Arşın Kemerı, Fırsat Evi, Muhabbet Makamı, Ceberût Âlemi.*

İştirak Edenler: *H. Muhammet, 124 bin Enbiya, Dört Çarı Yâr (H. Ebubekir, H. Ömer, H. Osman, H. Ali), Eslim Hoca, Baba Selman, Baba Züryad, Zengi Baba, Veysel Karani, Bahaeddin Nakşibendi, 4 atlı, 6 atlı, 60 atlı, 2 Piri Zâde, 2 Dîvâne.*

Şiirdeki anlatım akışına göre Mahtumkulu; bir gece yarısı rüyasında "*dört atlı*" diye hitap ettiği erenlerin gelip kendisini uykudan uyandırdığını ve Yesevî'nin defnedildiği Türkistan'ın Seyram şehrine vardığını, kabri başında duada bulunduğu sırada "*Hû, Hak!*" diyerek iki atlının çıkageldiğini ve bir zikir meclisine götürdüğünü belirtir.

Akabinde 60 atlıyla birlikte H. Muhammet'i karşıladıklarını, Seyram'da büyük bir alana toplanıp bir zikir meclisi kurduklarını, H. Ali'nin Mahtumkulu'na yaklaşip elinden tuttuğunu ve üzerine bir şey döktüğünü, kendisine "*Bu bir devrandır, sür!*" dendiğini, orada bulunanları H. Ali'ye sorduğunda sırasıyla "*H. Peygamber, Selim Hoca, Baba Züryad, Veysel Karani, Bahaeddin Nakşibendi, Zengi Baba*" diye cevap aldığı şairane bir üslupla anlatır.

Bahsi geçen zikir meclisinde H. Peygamberin dört halifeye hitaben "*Bu kulun maksadını verin*" dediğini belirten Mahtumkulu, bütün bu hadiseler karşısında adeta mest olur. Şair, kendisine "*Arşta-ferşte ne varsa gör*" dendikten sonra bulunduğu ruh cezbeli hâlini şu ifadelerle açıklar:

<i>Ýel boldum, yügürdim ýeriñ damarna</i>	Yel oldum, yürüdüm yerin damarına,
<i>Nazarym tokundy Arşyñ kemerne,</i>	Nazarım dokundu arşın kemerine,
<i>«Jebrut âleminde Jelil syryna –</i>	“Ceberût âleminde Celil sırrına,
<i>Gelip, özün garap görgül!» diydiler.</i>	Gelip, kendin bakıp görmelisin!” dediler.

Şiirin genel çerçevesinden anlaşılacağı üzere şairin bir takım lütuflara mazhar olmuş ve manevi hocası olarak kabul ettiği Hoca Ahmet Yesevî'nin kabrini ziyaretiyle başlayan sırlı yolculuğunu okurlarından gizlememiştir.

Mahtumkulu, şiirlerinde *Türk tasavvuf nazariyelerini, Türkmen geleneklerini, Türkmen ruhunu yansıtmış* ve *Türkmen birliğini* arzulamıştır. Dolayısıyla sadece ruhani boyutta değil, sosyolojik ve siyasi konulara da şiirlerinde değinmiş ve bu alanlarda bütün Türkmenlerin yol göstericisi olmuştur. Mahtumkulu'nun genel bir prensip olarak ifade ettiği "*Hakikat yolunu rehbersiz gezmek olmaz.*" (Şyhnepesow, 1994: 8) düşüncesinden hareketle ve şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla Mahtumkulu'nun manevi hocaları şunlardır: *Hoca Yusuf Hemedanî, Necmeddin Kübra, Hoca Ahmet Yesevî, Muhammet Bahâeddin Nakşibendî, Hâce Abdülhâlik Gücdüvanî, Seyyit Emîr Külâl, Niyazgılı Niyazı, Ataniyaz Ahun, Beyazıtı Bestamî, Ebû Sait Ebu'l Hayr Mâne Baba, Zengi Baba, Selim Hoca, Baba Selman, Baba Züryat, Veysel Karanî, İmam Ali (Hz. Ali), İmam Hasan, İmam Hüseyin, Zeynelâbidîn, İmam Muhammet Takî, İmam Rıza (Ali er-Rıza), İmam Cafer, İmam Asker (Hasan-ul Askeri), Abbas bin Ali, Ali en-Nakî, Musa Kâzım, Muhammet Bakır.*

2- Birlik Telkinleri ve Bağımsızlık Düşünceleri

Mahtumkulu; şiirlerinde Türkmenistan'ın siyasi birliğinden ilk defa gür bir sedayla bahsetmiş, savunduğu birlik ülküsüyle bağımsızlık mücadelesinin fikrî temellerini atmış, Türkmen dilinin edebî dil olarak teşekkülüne öncülük etmiştir. İçinde bulunduğu dönemin şartlarını ve toplumun sorunlarını edebî detaylara sararak en berrak ve anlaşılır bir üslupla anlatmayı tercih etmiştir. Kendisine bir aile geleneği olarak dedesinin adı verilen Mahtumkulu, yakın aralıklarla sevdiklerini kaybetmesinden dolayı ayrılık anlamına gelen Firâki (*Pırağı*) mahlasını kullanmıştır.

Mahtumkulu'nun en büyük arzusu bağımsız bir devlet kurma ülküsüdür. Dolayısıyla şiirlerinin pek çoğunu bu ideal için yazmıştır. Firâkî; *gönül direğim, Göklen pehlivanı* dediği Çovdur Han veya Dövletali liderliğinde bir Türkmen Devleti'nin kurulması gerektiğine şiirleriyle dikkat çekmiştir. Özellikle "*Türkmenin, Türkmen Binası, Döker Bolduk Yaşımız*" adlı şiirleri *bir devletin kuruluş manifestosu* gibidir. Büyük mütefekkir, 18. yüzyılda bağımsız bir devletin fikrî temellerini şu sözlerle atmıştır:

*Türkmenler bağlasa bir yere beli,
Kurutur Kulzum'u, Derya-yı Nili,
Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili*

Bir devlete hizmet etsek beşimiz (Yılmaz, 2016: 505).

2021'de Türk Devletleri Teşkilatı'nın resmen kurulmasıyla Mahtumkulu'nun birlik telkinlerini belki de şu şekilde yorumlamanın vakti gelmiştir:

*Türk boyları bağlasa Turan'a beli,
Kurtarır Karabağ'ı, Urumçi'yi, Tebriz'i,
Kazak, Kırgız, Özbek, Oğuz Beyleri,
Tek ülkeye hizmet etsek beşimiz.*

Mahtumkulu'nun başlattığı bu birlik çağrısına ve özellikle şairin “*Ajap Eyýam Gelmedi*” (Güzel Devran Gelmedi) şiirine bir cevap niteliğinde Türkmenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı tarafından kaleme alınan “*Ajap Eyýam Gelipdir*” (Güzel Devran Gelmiştir) şiirinde şöyle karşılık vermiştir:

“*Küren iller dogan bolup birleşdi,*

Külli Türkmen bir saçağa ýerleşdi” (Türkmenbaşı, 2005: 293).

(Kalabalık iller kardeş olup birleşti,

Bütün Türkmenler bir sofraya yerleşti).

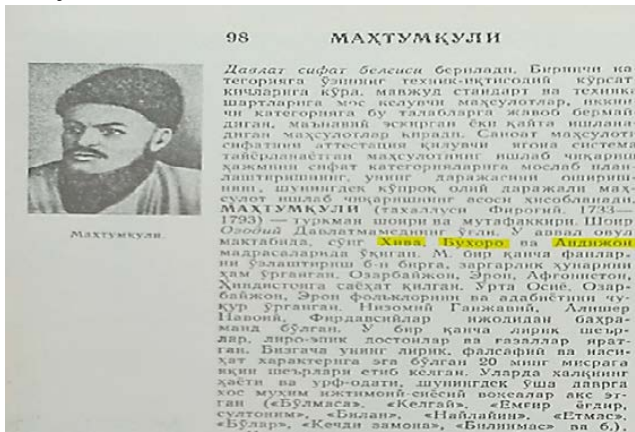
Özellikle belirtmek gerekir ki; Türkmen edebiyatında Mahtumkulu'nun yaşadığı dönemde de ondan önceki dönemlerde de şiirin ana gündemi birlik teması olmuştur.

Bıraktığı edebî mirastan pekâlâ anlaşıldığı üzere Mahtumkulu, babası Devletmehmet Âzâdî ile birlikte kaynağını aynı pınardan alan *iki çağlayan* gibi Türkmen kültürünü beslemeye devam etmektedir (Yılmaz, 2022b: 130).

3- Eğitim Aldığı Kurumlar

Mahtumkulu ilk derslerini babasından ve köy okulunda Niyaz Salih adlı bir molladan aldıktan sonra, 1753'te Lebap vilayetine bağlı Halaç'taki *İdris Baba Medresesi*'nde (Yazyzow, 1992: 4) öğrenim görmüştür. 1754'te Buhara'daki *Kükeltaş Medresesi*'nde 2 yıl, 1757'de Hive'deki *Şirgazi Han Medresesi*'nde ise 3 yıl eğitim almış ve burada müderrislik de yapmıştır. Özbekistan'da yaptığımız alan araştırmasıyla Mahtumkulu'nun Fergana'daki *Andican Cuma Medresesi*'nde (Yılmaz, 2024a: 120-121) de eğitim aldığı tarafımızca tespit edilmiştir.

Bu bilgiye 1976 tarihli 14 cilt olarak yayımlanan Özbekistan Sovyet Ansiklopedisi (Ўзбек Совет Энциклопедияси/О'zbek Sovet Entsiklopediyasi)'nin 7. cildinden ulaşılmıştır. Bu eserde şairin okuduğu eğitim kurumları arasında *Andican Medresesi* de belirtilmiştir. İlk dokuz cildin sorumlu editörü İbrohim Mo'minov, diğer ciltlerin editörü ise Komiljon Zufarov'dur.

Şekil 1: 1976 tarihli Özbek Sovyet Ansiklopedisi, 7. cilt, sayfa: 98¹.

¹ Bu belgeye ve bilgiye tarafımızca ulaşılmış, dikkat çekmek için şairin okuduğu şehirler (Hive, Buhara, Andican) sarı renkle gösterilmiştir.

Söz konusu ansiklopedideki bilgilerin büyük bir kısmına daha sonra 12 cilt (ilkinin yayımlanma tarihi 2000, diğer 11 cilt 2005) hâlinde yayımlanan Özbekistan Millî Ansiklopedisi (O‘zbekiston Milliy Entsiklopediyasi)’nin “M” maddesinde (2005: 372-373) de yer verilmiştir. Ancak yeni ansiklopedide *Andican Medresesi’nden hiç bahsedilmemiştir*. Dolayısıyla şairin *Andican Medresesi’nde eğitim aldığı bilgisi bir detay olarak sadece 1976 yılındaki çalışmada* kalmıştır. Burada “Bilgi, doğru olmadığı için yeni yazılan ansiklopediye alınmamış olma ihtimali yok mudur?” sorusu akla gelebilir. Ancak detayları aşağıda açıklandığı üzere gerek Samoyloviç’in gerek Togan’ın Mahtumkulu araştırmalarını Andican’da yoğunlaştırması ve şairin şiirlerinin yer aldığı en kapsamlı nüshanın burada bulunması tesadüf olmasa gerek.

Mahtumkulu’nun bahsi geçen *Andican Cuma Medresesi’nde* hangi yıllarda bulunduğunu ve burada ne kadar kaldığını belirten kesin kayıtlar mevcut değildir. Bu kurum günümüzde aktif bir eğitim müessesesi değildir; mescit, el sanatları atolyesi ve hediyelik eşya dükkânlarından oluşan bir yapı olarak hizmet vermektedir. Konuyla ilgili olarak sahada derinlikli çalışmalarımız devam etmektedir.

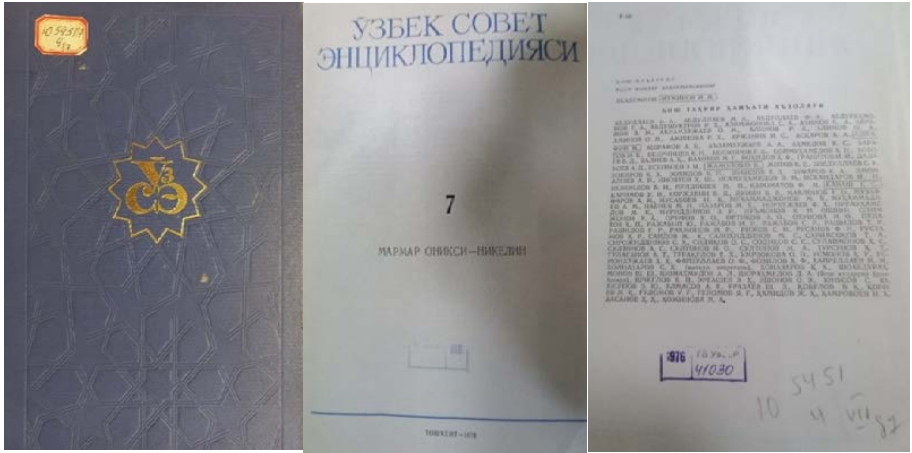

Şekil 2: Andican Cuma Medresesi/Fergana².

Elde edinilen bilgilere göre *Andican Cuma Medresesi*, 15. yüzyılın ikinci yarısında (tahminen 1463’te) Fergana hükümdarı Ömerşah Mirza tarafından Andican başkent ilan edilince ilk inşa edilen yapılardan biri olmuştur (Abdürasulova, 2018: 3). Aradan geçen zamanda taht kavgaları ve doğal afetlerden dolayı hasar gören medrese toplamda 7 kez restore edilmiştir.

Şekil 1’de bahsedilen eserin 7. cildinden sorumlu editör I. M. Mo’minov’dur.

² Bu resim, makale yazarının arşivinden alınmıştır.

Şekil 3: 1976 tarihli Özbek Sovyet Ansiklopedisi, kapak, künye ve sorumlu yazarların bulunduğu sayfalar.

Mahtumkulu'nun *Andican Cuma Medresesi*'nde okuduğunu destekleyen bir başka delil de Ahmet Zeki Velidi Togan'a aittir. Nitekim Togan, 1913'te Fergana'da bulunduğu nüsha ile o güne kadar malum olmayan 56 manzumenin de mevcut olduğu ve 243 şiiri ihtiva eden en kapsamlı nüshayı (Aşyrow, 2013: 190) ele geçirdiğini, nüshanın fihrist kısmını Şura Dergisi'nin 12-17. sayılarında neşrettiğini belirtmiştir (Togan, 1913: 16-17). Bu durum, yeni nüshanın Fergana Vadisi'nde yani Andican muhitinde bulunmasının tesadüfi olmadığını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Kaldı ki; 1913 tarihi de bir dönem şairin vefatının 100. yılı (ö. 1893) olarak kabul gördüğü için özel bir anlam taşımaktadır. Türkmen edebiyat tarihçisi Hocalı Molla'dan aldığı bilgilerle şairin yazmaları üzerinde bilimsel araştırmalar yapan A.N. Samoyloviç'in de çalışmalarını 1913'te yoğunlaştırdığı görülmektedir.

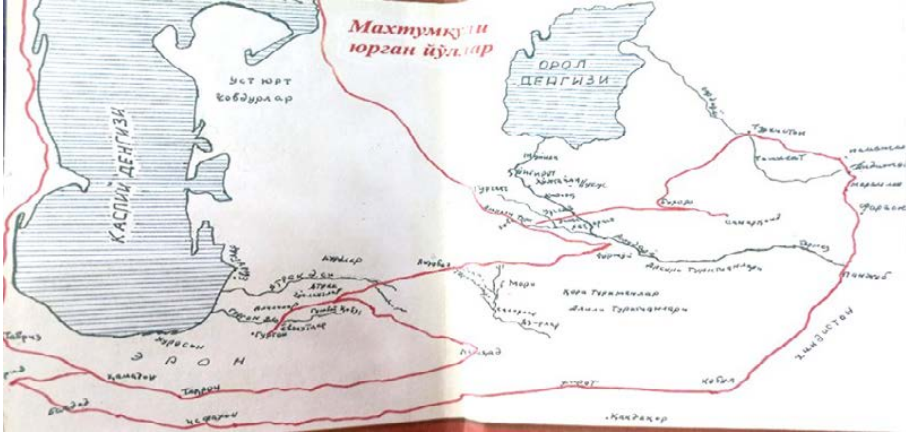
Mahsus bir anlam ifade eden bu tarihte, şairin anısına muhtelif etkinlikler düzenlenmiş ve İran'da bulunan mezarı başında hayır yemeği verildiği (Mustakow, 2014: 9) belirtilmiştir.

Öte yandan Mahtumkulu Firâkî'nin eğitim aldığı kurumlar hususunda Türkiye'deki kaynaklarda da dikkat çeken bilgiler mevcuttur. Mehmet Fuat Köprülü; Mahtumkulu'nun, Suriye Türkmenlerinden Nuri Kâzım adlı dostuyla *Ahmet Yesevî Medresesi*'nde (Köprülü, 2007: 178), Nihat Sami Banarlı ise Harzem'de *Şir Ali Han Medresesi*'nde (Banarlı, 1983: 744) bir süre tahsil gördüğünü belirtmiştir. Şairin Türkistan'da *Hoca Ahmet Yesevî Medresesi*'nin âlimleriyle bir araya geldiği (Özbay, 2019: 202) ve onların davetiyle bir müddet Kükeltaş'ta kaldığı (Biray, 2014: 34) anlaşılmaktadır.

Mahtumkulu'nun okuduğu medreselerde Nizâmî'nin, Sâdî'nin, Câmî'nin, Nevâî'nin ve Fuzûlî'nin eserleri temel ders kitapları olarak okutulmuştur (İnogomov, 1972: 59).

Semerkant, Buhara, Hive ve Andican'daki medreseleri dolaşmış, müzeleri gezmiş, bölgeyi ziyaretimiz sırasında Karakalpakistan'ın Beruni (Bîrûnî) ilçesinde de bulunmuştuk. Salır Türkmenlerinin yoğun olarak yaşadığı bu bölgede önemli kaynak kişilerin şahsî kütüphanelerinden şaire dair vesikalar elde etmiştik. Bu kapsamda Beruni ilçesine bağlı Mahtumkulu Köyü'nde ikamet eden Yağışgeldi Seyitniyazov'dan şairin gezdği yerleri gösteren bir haritaya ve arşiv bilgilerine ulaşmıştık.

Benzer şekilde Ürgenç'te ikamet eden Harezmlî şair ve yazar Qurban Muhammadrizo'dan da şaire dair bilgiler edinmiş ve Mahtumkulu'nun dolaştığı muhtemel yerleri gösteren bizzat kendisinin çizdiği şu haritaya ulaşmıştık:

Şekil 4: Mahtumkulu'nun gezdği coğrafya.

Haritaya göre şair Hazar'ın doğusunda Ürgenç üzerinden, batısında Tebriz üzerinden kuzeye; Gürgen'den Aşkabat, Marı, Çärcev, Farap hattını kullanarak Hive'ye; Semerkant, Buhara, Türkistan güzergâhından kuzeydoğu sınırlarına ulaşmış; akabinde Namangan, Andican, Margilan, Fergana'dan güneye inerek Hindistan'ın Pencap Eyaletinden Afganistan'ın Kâbil şehrine ve oradan Herat'a geçmiştir. Bunun yanı sıra İran'da İsfahan, Tahran, Hemedan; Irak'ta Bağdat ve Erbil şehirlerinde bulunmuştur.

Oraz Ýazymow da Mahtumkulu'nun gezdği yerleri ayrıntısıyla tespit etmeye çalışmış ve aşağıdaki haritayı çizmiştir.

Şekil 5: Bu harita, Bîrûnî İlçesine bağlı Mahtumkulu Köyü'nde ikamet eden emekli tarih hocası Yağışgeldi Seyitniyazov'dan alınmıştır

Aşağıdaki resimlerde ilçenin giriş kısmı ve Mahtumkulu tabelası gösterilmiştir.

Şekil 6: Karakalpakistan'ın Harezmi vilayetine bağlı Biruni ilçesinin girişi.

Şekil 7: Biruni ilçesine bağlı Mahtumkulu Köyü'nü gösteren tabela.

Mahtumkulu'nun adını taşıyan köydeki okul bahçesinde de şairin alçıdan yapılmış bir büstü bulunmaktadır. Ayrıca okulun kütüphane bölümünde Mahtumkulu Köşesi'nin yer alması da şaire duyulan derin bir saygının tezahürüdür.

Şekil 8: Mahtumkulu Köyü'ndeki ilkokulun bahçesinde şairin büstü yer almaktadır.

Özbek halkı Mahtumkulu'yu kendi şairleri gibi görmekte-dirler. Bu bağlamda şair hakkında tarihî roman, piyes, hikâye ve rivayetler kaleme alınmıştır. Emir Ali Şir Nevâî'nin Türkmen edebiyatını beslediği gibi Mahtumkulu'nun da kendinden sonraki Özbek şairlerine ve bahşilarına esin kaynağı olduğu, Özbek edebiyatını o denli beslemeye devam ettiği söylenebilir. Bölgedeki kültürel birikimi kendine aktarmayı başararak eserleriyle Harezmi edebî muhitinde büyük bir yankı uyandıran Mahtumkulu; *İslom Nazarov*, *Ergaş Jumanbulbulov*, *Fozil Yoldaşov*, *Matnazar Jabborov*, *Abdulla Matniyozov*, *Berdi Avazov*, *Bola Bahşi*, *Tursun Bahşi*, *Yoldoş Bahşi*, *Kalandar Bahşi*, *Komiljon Otaniyazov*, *Şerali Jorayev* gibi Özbek bahşi ve müzisyenlerin de ilham kaynağı olmuştur.

Sözün özü Karimboy Kuramboyev'in belirttiği gibi “*Özbek'in evinde mânâ saçıl-sa, Firâkî'den başlar bilgiler söze.*”

4-Şairin Türkmenistan Dîvân Neşirlerinde Bulunmayan Şiirleri

Mahtumkulu Dîvânı'nın Türkmenistan'daki en kapsamlı ve güncel neşri (*Magtymguly. Eserler Ýgyndysy*) Annagurban Aşyrow tarafından 2013'te iki cilt hâlinde hazırlanmıştır. Söz konusu eserde 666 şiir yer almıştır. Gönüllerde eşsiz bir yer edinse de muhtelif sebeplerden ötürü şairin henüz bu dîvâna dâhil edilmemiş şiirleri bulunmaktadır. Bu durumun en mühim sebeplerinden biri, Mahtumkulu'nun farklı ülkelerde bulunan şiirlerinin yeterince araştırılmaması ve tenkitli metinlerinin bütüncül olarak henüz ortaya konmamış olmasıdır.

Bizce ikinci sebep de şairin dinî içerikli şiirlerinin farklı zamanlarda sansür-lenmiş olmasından ve bu anlayışta ısrar edilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Sovyet tahakkümünün etkili olduğu ve bu düşüncenin sürdürüldüğü daha sonraki süreçte şairin hümanist, cüretkâr, vatanperver yönleri öne çıkarılmakla birlikte ateizme yakın bir noktada konumlandırılma gayreti güdülmüştür. Türkmenlerin manevi hekim olarak kabul ettikleri Mahtumkulu gibi medrese eğitimi görmüş, dinî hassasiyeti yüksek bir sanatkâr, ateist olarak gösterilmek istenmiştir. Bu bağlamda “*Magtymgulynyň Döwründe Ateizm*” (1973), “*Şahyryň Döredijiliginde Ateistik Äheñler*” (1982), “*Magtymgulynyň Erkin Pikirliligi we Ruhanylara Garayşy*” (1982), “*Gündogaryň Ateistik Däp-Dessurlaryny Magtymgulynyň Ösdürüşi*” (1983), “*Şahyryň Dine Garşy Pikirleri*” (1983), “*Magtymgulynyň Döredijiliginde Din we Diniň Tarapdarlarynyň Paş Edilişi*” (1959), “*Magtymgulynyň Ruhanylary Tankyt Edýän Goşgulary*” (1960) (Mämmedow, 2023: 9) gibi daha pek çok yazılmış makale örnek olarak gösterilebilir.

Özbekistan'da 2014'te Ergash Ochilov tarafından yayınlanan “*Bulbul Nolasi*” adlı eserde 705 şiirin yer alması da şairin bütün şiirlerinin henüz bir araya getirilmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu karşılaştırmaya Mirzo Kenjabek'in 2004'te telif ettiği “*Maxtumquli (Turkmaniston): Saylanma*” ve Doniyor Shosalimov'un 2007'de hazırladığı “*Maxtumquli She'rlari*” adlı eserler de dâhil edildiğinde Mahtumkulu'nun Türkmenistan'da yayımlanmamış şiirlerinin Özbekçe adları aşağıda verilmiştir.

Yusuf Azmun'un da işaret ettiği gibi Mahtumkulu'ya mal edilen yüzlerce şiir var. Bunları tespit etmek zor değil. Günümüz Türkçesiyle yazılan bu şiirleri kafiye, vezin ve mantıksız anlatımlar ele vermektedir (Azmun, 2012: 87). Özetle tespit ettiğimiz şiirlerin Mahtumkulu'ya ait olduğu sıra dışı kullanımlar, sözcük seçimi, işlenen tema, yer ve şahıs adları, üslup ve mahlaslardan rahatlıkla anlaşılabilir.

Şiirlerin Mahtumkulu'ya ait olduğunu gösteren ölçütlerden biri de kullandığı metaforik benzetmelerdir. Örneğin aşağıda listesi verilen Özbekçe şiirlerde karşılaşılan *oxirat yo 'li* "ahiret yolu" (yo 'li yaxshidir), *oxirat dardi* "ahiret derdi" (*Er undadir*), *oxirat yarog 'i* "ahiret silahı" (Ichida), *oxirat uyi* "ahiret evi", *oxirat seli* "ahiret seli" (yo 'li yaxshidir) gibi metaforik kullanımları şairin Türkmençe yazılmış *Atamyň, Ýar Çeker, "Oýan!" Diýdiler* adlı şiirlerinde bulmak mümkündür.

Benzer durum ikilemeler için de geçerlidir. Şairin Türkmençe yazılmış eserlerinde en sık kullandığı ikilemelerin *yagşy-ýaman*, *gurt-çakal*, *goýun-gurt*, *mert-namart*, *ner-maýa* (erkek ve dişi deve), *bedew-argumak* (at-dağ geyiği) olduğu söylenebilir. Söz konusu bu yeni şiirlerde de benzer kullanımlar mevcuttur: *yaxshi-yomon* (Darig' Tutmas Oshini), *qo 'y-qurt* (Dard Bilan), *mard-nomard* (Amal Yor Bo'lur), *ot-arg 'umoq* (Ne Foyda), vs.

Şairin Türkmençe divanında yer alan "*Gana Geldim*" (Aşyrov, 2013: 91) şiiriyle Özbekçe yazılmış divanındaki "Kunlarım" (Ochilov, 2014: 565) şiiri, kendi şahsında insanoğlunun biyolojik evrelerini anlatan ve birbirini tamamlayan yaşname niteliği taşımaktadır. Bu destani şiirlere birer dörtlük örnek göstermekle yetinelim:

Türkmençe:

*Ata bilinden düşdüm, ene rehmine geldim,
Kyrk köwn bilen çykyp, bir zerre gana geldim.
Dört aý, on dört sagatda dirildim, jana geldim,
Dokuz aý tamam oldy, şonda jahana geldim.*

Özbekçe:

*To 'qqiz oy yotibman onam qornida,
Ko 'z ochib, dunyoga kelgan kunlarim.
Emaklab, o 'ynardim onam qo 'lida,
Sakkiz oylygimda kulgan kunlarim*

Aşağıda tam metinlerin örnek olarak verildiği 10 şiire muhteva ve yapı açısından bakılacak olursa; **ilkinde** babası Devletmehmet Azadi'den ayrı düşmenin *isturabi*, **ikincisinde** Durdi şair veya Azadi ile atışma formunda yazdığı şiirlerin ("Habar Ber Şeyledir", vs.) *üslup özellikleri*, **üçüncüsünde** sıkça karşılaştırdığı *mert* ve *namert* karakteri üzerinden *nasihatler*, **dördüncüsünde** *ideal kadın tiplemesi* ("Durasyn Geler", "Benzer Hükümlü", gibi), **beşincisinde** *cömertlik-cimrilik hasletleri* ("İçen Ýalydyr, Mal Ýagşy" şiirinde olduğu gibi), **altıncısında** *dünyanın faniliği* ("Garadaşdan/Hyratdan Aýrylsa" şiirlerindeki gibi), **yedincisinde** *hakikati sahtesinden ayırma ilkeleri* ("yanında bellidir" redifli şiirlerindeki gibi), **sekizincisinde** *Hz. Yusuf'a olan muhabbet* ("Ýusup Diýe Diýe/Arap Tilli Söýdügim" şiirlerinde olduğu gibi), **dokuzuncusunda** *Hz. Muhammet'e olan sevgi* ("Anbar

Saçdylar”, “Ýa Resul”, “Görgeç Resul” şiirlerindeki ruh ve edayla), **onuncusunda** *dünya tasviri* (“Çaldy Gitdi”, “Geçip Baradyr” şiirlerinde olduğu gibi) konuları gerek kelime kadrosu, sözcük seçimi ve biçim özellikleri itibarıyla Mahtumkulu’yu okuyanlar tarafından ilk bakışta anlaşılabilir niteliktedir:

1-Fig‘onim bor	30-Sarf qiladi oshini
2-Qaydaligi bilinmas	31-Kunlarim
3-Dorig‘ totmas oshini	32-Navbat bilan-ey
4-Bilinar	33-Tekisi bo‘lar azizlar
5-Solgan kabidir	34-Ko‘rmisham
6-Loshdan ayrilsa	35-Safo bo‘lar
7-Bahosida bilinar	36-Tog‘i besh
8-Taxmis	37-Zar bo‘lmas
9-Qani	38-G‘ariblik
10-Yelmish bu dunyo	39-Dard bilan
11-Ne foyda	40-Ey benamoz
12-Farmon kelar	41-Benamoz
13-Oldingda	42-Osh topmasan
14-Bola boshladi	43-Ilojsiz
15-Uyli yaxshidir	44-Nishon qolmadi
16-Amal yor bulur	45-Er undadir
17-Yeldan uyalmoq	46-O‘zi bilar
18-Yorg‘ulik bo‘ldi	47-Qarigan kunlar
19-Xabar, ey do‘st	48-Oxshamas
20-Topmassan	49-Qonlar to‘kar ko‘zidan
21-Xatin na bilsin	50-Bir dardga yo‘likdim
22-Yutib boradir	51-Karvon chiqar
23-Oz aylading	52-Oyirib ketar
24-Bosh yaxshi	53-Pinxon aylar
25-Paydo qilar	54-G‘ayratidan ma‘lum
26-Kel, ko‘ngil	55-Savob bo‘lgay
27-Unutar yo‘lini	56-Bular emish
28-Noskesh	57-Namoz.
29-Jilo ayladi	

Belirtmek gereken bir husus da şiirlerin adlandırılmasıyla ilgilidir. Türkmen kaynaklarında ilk beytin veya dörtlüğün ikinci satırında geçen ifade şiire başlık olarak belirlenmişken Özbek kaynaklarında ikinci beytin son satırı veya dörtlüğün son satırı adlandırmada ölçü olarak kullanılmıştır. Bu sebeple listede verilen şiirlerin bazılarında (*Bahosida bilinar/Bahasynda Bellidir, Kel, Ko‘ngil/Gidiji Bolma, Noskesh/Naskeş, Benamoz/Binamaz*) isim benzerliğinden dolayı yeni olmadığı

kanaati oluşabilir. Ancak isimleri verilen 57 şiir bütün satırları ve muhtevasıyla karşılaştırıldıktan sonra Türkmen kaynaklarında yayınlanmadığı anlaşılmış ve bu listeye dâhil edilmiştir.

Yukarıda belirtilen şiirlerin tamamının bir makale hacmine sığmayacağı ve müstakil kitap formunda hazırlanması gerektiği açıktır. Bu şiirlerin tamamının “Özbekistan Coğrafyasında Mahtumkulu” adlı bir eserde yayımlanması planlanmaktadır. O sebepten burada Özbek Türkçesiyle yazılmış yalnızca 10 şiire yer verilecektir. Bu şiirler Ergash Ochilov tarafından 2014 yılında yayımlanan “*Bulbul Nolasi*” adlı eserden alınmıştır.

FIG‘ONIM BOR

*Opam, senga arzim aytsam,
Mening o ‘tli fig ‘onim bor.
Hech tunganmas qish, bahorda
Arsh atalgan bo ‘stonim bor.*

*Judo tushdim men otamdan,
Ibni Yamin bani jondan,
Nima qilay, bir fig ‘ondan
Ochilmagan xazonim bor.*

*Nima qilay, qo ‘lim bog ‘liq,
Yuragim yuz pora, dog ‘lik,
Bo ‘ynimda kunda sirtmog ‘liq,
Ko ‘nglimda ming armonim bor*

*Armon ko ‘p dog ‘i-hijrondan,
Meningdek bir notavondan,
Firoq o ‘tga ko ‘ygan jondan
Arshga aytar dostonim bor.*

*Ajoyib bir pari ko ‘rdim,
Taqdir qilsa qani derdim,
Oshiq bo ‘ldim, dilda dardim,
Yana oh ila zorim bor.*

*Bilmayman, jannat hurimi?
Yana bilmayman parimi?
Yo ‘qsa sadafning durimi?
Shunday gul yuzli yorim bor!*

*Yuzin ko ‘rganlar mastondir,
Ta ‘rifi necha dostonidir,
Go ‘yo bog ‘larda bo ‘stondir,
Ko ‘nglimda ming armonim bor.*

*Chekarman ohu fig'onlar,
Tushib jafoga bu jonlar,
Ayb etmang, ey qadrdonlar,
Ko'nghimda ming armonim bor.*

*Yana ko'rib, qo'lin tutsam,
Haq deya yo jur'at etsam,
Maxtumquli, birga yotsam,
Ko'nghimda ming armonim bor.*

QAYDALIGI BILINMAS

*Orif bo'lsang, makomingni bilayin,
Ne makondir, qaydaligi bilinmas?
Xabar ber – so'rayin sendan xazina,
Faqirdami, boydaligi bilinmas?*

*Qaysi gavhar qayda yotar kambaho?
Nimani isbotlar surayi "Toho"?
Karkni tishlab, filni chaqqan ajdaxo
Boshi qaysi joydaligi bilinmas?*

*Qanday qushdir o'tirg'ichli, simkashli,
Olti ming qanotli, ellik ming boshli
Otasi qirqdayu o'g'li yuz yoshli,
Motamdami, to'ydaligi bilinmas?*

*U nimadir – to'rt tarafda yuzi bor?
U nimadir – ko'kragida ko'zi bor?
Bir kalomki, uch yuz oltmish so'zi bor,
Yerda, ko'kda, oydaligi bilinmas?*

*U nimadir – oldi boru orti yo'q?
U nimadir – qo'nar-ko'char, yurti yo'q?
Hisob qilib ko'rsam, yana to'rti yo'q,
Na kamonda, yoydaligi bilinmas?*

*Maxtumquli, uch ming uch yuzi tursin,
To'rt ming to'rt yuz qirq to'rt safosin sursin,
Kimki ustod bo'lsa, javobin bersin,
To'rt "dol"ning bir "ze"daligi bilinmas?*

DARIG‘ TUTMAS OSHINI

*Xudo nazar qilgan bir jo ‘mard yigit
Odamlardan darig‘ tutmas oshini.
Nomusli, g‘ayratli, orli mard yigit,
Jang kunida qurbon etar boshini.*

*Bir toifa yurar molu davlat-la,
Bir toifa yurar quruq savlat-la,
Odamzodni bilib bo‘lmas suhbat-la,
Sinamay bilmaydi kishi kishini.*

*Yigitning obro‘si yaxshi ayoldir,
Yaxshi ayol nokaslarga uvoldir,
Yigitga qalloblik ayni zavoldir,
Har yon sanqir, bilmas qilar ishini.*

*Maxtumquli, aytgin yorning sifatini,
Eng toza daftarga bitgil siyratin,
Do‘zaxning timsoli bir yomon xotin,
Har kimga duch kelsa, olar hushini.*

BILINAR

*Har sochi uzunni xotin demanglar,
Xotin fe‘lu siyog‘idan bilinar.
Gard qo‘ndirmas bolasiga, o‘ziga,
Qoshi, ko‘zi, qovog‘idan bilinar.*

*Ba‘zi bir xotinlar aqlsiz, ahmoq,
Har so‘zi erining jonini yoqmoq,
Na hojat erining yuziga boqmoq,
Bir hayvondir – qilg‘idan bilinar.*

*Yomon xotin manglay sochi to‘p bo‘lar,
Gapirganda yomon so‘zi ko‘p bo‘lar,
Eshik oldi tizzagacha cho‘p bo‘lar,
Ham kul bosgan o‘chog‘idan bilinar.*

*Ta‘rifini aytsa yaxshi jononning,
Qadrini bil doim yaxshi insonning,
Tayindir kelganga osh bilan noning,
Dasturxonni, sochig‘idan bilinar.*

*Yaxshi xotin kular erning yuziga,
Ming jon qurbon uning har bir so'ziga,
Oro berar ham uyi, ham o'ziga,
Qozonidan, tovog'idan bilinar.*

*Maxtumquli, qo'lingni tort haromdan,
Iymoningga nukqson yetar ziyondan,
Yaxshilikni umid etma yomondan,
Bo'lar bola yosh chog'idan bilinar.*

SO'LGAN KABIDIR

*Saxiylar shod bo'lar mehmon kelganda,
Yeshlik yarashadi o'ynab-kulganda,
Odamzodning yoshi sakson bo'lganda,
Ko'rsangiz, qizil gul so'lgan kabidir.*

*Ba'zilar yig'adi pulu tangani,
Uziga teng ko'rmas o'zga bandani,
Nomusli mard yigit olsa yangani,
Akasi abadiy o'lgan kabidir.*

*Ba'zi birovlar bor – darveshlar boshi,
Badani oppog'u malladir tashi,
Saharlar oh chekar, ko'zida yoshi,
Do'zaxu jannatni bilgan kabidir.*

*Maxtumquli o'qib, kitobin ochsa,
Qirk chiltan yig'ilib, sharobin ichsa,
Mol topgan mard yigit zuryodsiz kechsa,
Mol-mulkini o'g'ri urgan kabidir.*

LOSHDAN AYRILSA

*Ey do'stlar, dunyoga kelding-kelmading,
Bu shirin jon aziz loshdan ayrilsa.
Yolg'onchida besh kun kezdin-kezmading,
Bir kuni bu boshing hushdan ayrilsa.*

*Qarilik bir qishdir, ko'ngling uyg'onmas,
Yurak jo'shib, ishqing otashi yonmas,
Bel bukilib, ikki tizzang tayanmas,
Quvvatdan, madordan, kuchdan ayrilsa.*

*Yer-ko'kcha farq qilar odam odamdan,
Kimning so'zi zahar, bol tomar kimdan,
Turli-tuman yuz ming har bir taomdan
Lazzat ketar og'iz tishdan ayrilsa.*

*Ne hojating bo'lsa, tilagil Haqdan,
Qudrati cheksizdir – bor etar yo'qdan,
Mard yigit past bo'lar xasdan, tuproqda:
Faqir bo'lib, moldan – boshdan ayrilsa.*

*Bevafoga ko'ngil berma, uzaver,
Gunohdan qoch, savob ishni tizaver,
Maxtumquli, uch-to'rt kun mast kezaver,
Zavq ketar yigirma beshdan ayrilsa.*

BAHOSIDA BILINAR

*Qarg'a o'zin afzal sanar lochindan,
Har biri ov asnosida bilinar.
Eshak aytar: “Kam emasman bedovdan”,
Qimmatida – bahosida bilinar.*

*Odam ko'zi to'ymas dunyodan zinhor,
Lof bilan topmaydi kishi e'tibor,
Har kimda bo'ladi turfa fe'l-atvor,
Fe'lu so'zi qiyosida bilinar.*

*Nimalar tushmaydi odam boshiga,
Munosib bo'lmasa tengu to'shiga,
Igitni bilasan boqib ishiga,
Farqi osh-non – atosida bilinar.*

*Maxtumquli aytar: mazlum nolasi,
Olamda topilmas uning qiyosi,
Mazlumni qaqshatgan zolim bolasi
Qabrda tortgan jazosida bilinar.*

TAXMIS

*Furqatida chok erur yoqam Yusuf, Yusuf deya,
Diydadan durdonalar to'kam Yusuf, Yusuf deya
Yig'laram qon shom-sahar, netam, Yusuf, Yusuf deya
Ohu zor Ya'qub kabi chekam Yusuf, Yusuf deya
Ko'zlarimdan qonli yosh to'kam Yusuf, Yusuf deya.*

*Tushdi dunyoning jafosidan tugunlar qoshima,
Yig'lagay dushmanlarim qon ko'zdan oqqan yoshima,
Aylasam rozimni fosh olamda bir yo'ldoshima,
Tushdi savdo boshima, yig'lar falak ko'z yoshima,
Tog' uza Majnun kabi chiqam Yusuf, Yusuf deya.*

*Boqmagay oy nozanin, gulgun yuz uzra sunbuli,
Bo'lma mag'rur bu qadarkim, mushku anbar kokili,
Yo'q vafo gulda agar yuz nola qilsa bulbuli,
Har tarafda jilg'a, o'ynaydi bulut soya qilib,
Yetti cho'l, o'n ikki tog' ketam Yusuf, Yusuf deya.*

*Tig' yetib ishqing balosidan menga, ey jilvagar,
Yetdi jonimga firog'ing o'tidan bir dardisar,
Vasfining zavqi bilan yozdim bo'lib qon bu jigar,
Ketdi Yusuf, yo'q xabar, yig'lab yurarman shom-sahar,
Shahru qal'alarni men kezam Yusuf, Yusuf deya.*

*Nola cheksam hajrida rahm aylamas nozik ado,
Ul shakarlab Layli deb og'zim shirindir go'iyu,
Qilsa menga bir tabassum ul sitamgar dilrabo,
Chohga tushdi gar Yusuf, oyga boqarman – husni jo,
Ham Irog'u Karbalo boqam Yusuf, Yusuf deya.*

*Bu falakning shiddatidan tutdi dilni dog'lar,
Bu bashar zulmi xayolikim, giribon bog'lar,
Ko'rsa bu holimni har bir kimsa zor-zor yig'lar,
Hasratidan yig'lagay charx, bo'ldi oshiq zog'lar,
Misli Farhod necha tog' yiqam Yusuf, Yusuf deya.*

*Ey nigor, kirdim tilab ko'yingni yo'ldan-yo'lga
Jon bilan berdim navo-savtingni guldan-gulga.
G'oz kabi bog'lab qanot uchsam eldan-elga,
Tushdi Yusuf nomi tilga, o'tti cho'ldan-cho'lga,
Elma-el so'roq qilib chiqam Yusuf, Yusuf deya.*

*Ichdi zolim ko'zlaring qonimni qona-qona,
Zulfi dom bo'ldi-yu menga, xoli dona-dona,
Jon fido qilsam-da kam sendek jona-jona,
O'tishar kunlar quvishib, jon kechar yona-yona,
Oyu kunga tunu kun boqam Yusuf, Yusuf deya.*

*So 'rsa dunyoda Nizomiy bildi yaxshi so 'zidan,
Baxti ochilmay sira tole bilan yulduzidan,
Ko 'rsa ushmondok vafo har kim turib o 'z-o 'zidan,
Ey Firog 'iy, do 'st yuzidan, oqadi yosh ko 'zidan,
Vasfishi bulbul kabi deyam Yusuf, Yusuf deya.*

QANI?

*Ey azizlar, musulmonlar,
Bizdan avval tuqqan qani?
Ikki dunyoning sarvari
Muhammad Mustafo qani?*

*Avval zindonga otilgan,
Keyin qul qilib sotilgan,
Misrda podsho bo 'lgan,
Ul Yusuf payg 'ambar qani?*

*Bizlar bilan hamdam bo 'lgan,
Islom uchun qilich solgan,
Karbaloda shahid bo 'lgan
Ul Imom Husayn qani?*

*Makkada yuz yil o 'ynagan,
Jannat deb ko 'zi qaynagan,
Islom uchun jon qiynagan
Ul Hamza pahlavon qani?*

*Ikki ko 'zlari ko 'r bo 'lgan,
Yusufdan ayrilib qolgan,
Bo 'rilar bilan jang qilgan
Ul Ya 'qub payg 'ambar qani?*

*Maxtumquli chekar armon,
Hakdan kelsa bizga farmon,
Ajal kelsa, yo 'kdir darmon,
To 'rt ming to 'rt yuz kirgan qani?*

YELMISH BU DUNYO

*Yo 'qlik diyorida borliq shahriga
Uch yuz oltmish kunlik yo 'lmish bu dunyo.
Yurib-yurib bir chetiga yetishdim,
Ko 'rsam mendan burun to 'lmish bu dunyo.*

*Men o 'zimni bu majlisga yetirdim,
Jahon tomoshasin ko 'zga ketirdim,
Quloq solib, bir go 'shada o 'tirdim,
"Ber-ho-ber" mish, "Ol-ha-ol" mish bu dunyo.*

*Uning sifatini so 'ylasam bir-bir,
Aytib berolmayman to 'liq baribir,
Usti falak, osti yetti qavat yer,
Undan quyi tushsam, yelmish bu dunyo.*

*Aytar Maxtumquli: yor bo 'lsa Xudo,
Uning birligiga sen qilgin parvo,
Tug 'ilgan kuning – to 'y, o 'lgan kun – aza,
Bosh-yoq jangu janjalmish bu dunyo.*

5-Şaire Ait Yazma Nüshalar

Mahtumkulu'nun muhtelif ülkelerde kayda geçen el yazma nüshalarının sayısı 350 civarında (Aşyrow, 2014: 368) olup, bunlardan 80'i Türkmenistan Millî El Yazmaları Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Ancak şairin kendi el yazısıyla istinsah ettiği nüshaların muhtelif sebeplerden ötürü günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.

Konuya ilişkin ilk bilimsel çalışmalar 1910 yılında Samoyloviç tarafından yapılmıştır. Samoyloviç, Mahtumkulu'nun yazma eserlerini Türkmen edebiyat tarihçisi *Hocalı Molla* (Aşyrow, 2014: 62) aracılığıyla ele geçirmiştir. Mevcudu elde olmasa da şairin tüm eserlerini ihtiva eden en büyük kitabına "*Külliyatı Mahtumkulu*" dendiği ve bu divânın Orazmâmet İşanlar adlı şahısta bulunduğu kaydedilmiştir (Aşyrow, 2014: 10). Bununla birlikte şairin İran'da yaşayan akrabaları tarafından 1944'te yazar Kılıç Kuliyev'e hediye edilen "Muhtaser" adlı eserin kenar kayıtlarında *Mahtumkulu'nun el yazısıyla yazdığı notların bulunduğu* (Yag'mur, 2016: 99) belirtilmiştir.

Mahtumkulu yazmalarının bir kısmı 19. yüzyılda Harezmlî müstensihler tarafından istinsah edilmiştir. Özbekistan'daki el yazmalar söz konusu olduğunda Ebu Reyhan Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsü'nde 1997 arşiv numaralı Hamit Süleyman özel bölümünde şairin 900'den fazla şiiri (Ochilov, 2014: 11-17) ve 8 el yazma nüshası bulunmaktadır. Bahsi geçen enstitüde 461 arşiv numaralı dosyada 302 sayfadan ibaret bir divan mevcuttur ve şairin 247 şiirine yer verilmiştir.

Enstitünün nadir eserler bölümünde 35 numaralı el yazmada 235, 3380-1 arşiv numaralı dosyada 129, 1667 arşiv numaralı dosyada 100'ü aşkın, 2626 arşiv numaralı dosyada 100'e yakın, 5341-111 arşiv numaralı dosyada ise 36 şiir (Ochilov, 2014: 14) bulunmaktadır.

İran'ın Türkmensahra bölgesinde bulunan *Karabebek nüshası* ile Kazakistan'da bulunan 1779 tarihli *Mangışlak nüshasının* şairin yaşadığı dönemde istinsah edilen en eski nüshalar olduğu düşünülmektedir (Rahimidashliboroon, 2018: 52). Divân yazma geleneği bakımından en güvenilir kabul edilen nüshalardan biri de 2014 yılında TİKA

tarafından tıpkıbasımı yapılan 5529 arşiv numaralı *Mollanepes nüshasıdır*. Türkmenistan Millî El Yazmaları Enstitüsü'nde kayıtlı 76, 250, 281, 307, 400 arşiv numaralı nüshalar en hacimli ve en önemli olanlarıdır (Orazov, 2014: 3). TİKA'nın tıpkıbasımını yaptığı eserin giriş kısmında B. Garrıyev'in "Magtymgulynyň Döredijiligi Baradaky Golýazmalar" adlı makalesine (Aşyrow ve Muslu 2014: 8-9) referansla 400 numaralı nüshanın Türkmenistan'daki en eski tarihli nüsha olduğu vurgulanmıştır. Gürgenli Ahundov'un 1914'te Özbekistan'da yayımladığı *Buhara nüshasının* yanı sıra Seyyit Murat Övezbay'dan alınmış *Hive nüshası*, Garaş Han'a ait *Çeleken nüshası* ve Berdi Kerbabayev'in neşrettiği *Garrı-Gala nüshası* öne çıkan diğer nüshalardır.

6-Mahtumkulu Şiirleri ve Divan/Divançe Neşirleri

Mahtumkulu şiirlerinin erken dönem kabul edeceğimiz yayınları dikkate alındığında kronolojik olarak 1842'de Londra'da, 1862'de Kazan'da, 1863'te Petersburg'da ve Macaristan'da, 1879'da Leipzig'de yayımlandığı anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2024a: 118). Dolayısıyla 1842'de Aleksandr Hodzko Boreyko'nun şaire dair üç şiiri neşretmesiyle başlayan yayın süreci, 20. yüzyılın başlarından itibaren yeni bilgi ve belgeler ışığında artarak devam edegelmiştir.

Mahtumkulu dîvânları, şairin vefatının yüzüncü yılına doğru 1907, 1911 ve 1912 yıllarında müstensihler tarafından taş baskı şeklinde çoğaltılarak farklı yerlere yayılmıştır (Yag'mur, 2016: 198). Şair henüz hayattayken el yazmaları Horosan'a yayılmış, Avrupalı ve Rus bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Aşyrow'un fikrince 1863 yılında sahte derviş kılığıyla Orta Asya'ya seyahat eden Arminius Vambery, Mahtumkulu dîvânını *Molla Durdu* adlı bir bahşidan almıştır (51), sözü edilen bu dîvân St. Petersburg'da muhafaza edilmektedir. Firâki'nin şiirlerinin kitap formatındaki en eski yayını ise Arif Janov tarafından 1910 yılında Taşkent'te hazırlanmıştır. Ardından divan/divançe tertibinde hazırlanan eserleri Qurbonberdi Gurgoniy 1911 yılında Buhara'da, Hüseyin Kâzım Kadri 1921'de İstanbul'da, Berdi Kerbabayev 1926'da Aşkabat'ta neşretmiştir.

Yukarıda işaret edilen Buhara'daki nüshadan hareketle ve Şah Geldi Baba Niyazi'nin önerisiyle Mahtumkulu dîvânı 1940'ta İran'da da yayımlanmıştır.

Türkmenistan'da yayımlanan dîvânlar kronolojik olarak şöyle sıralanabilir: 1926 (Berdi Kerbabayew), 1940 (Ahundow Güregenli), 1941 (Ruhy Aliyew), 1944 (Baýmuhammet Garryyew), 1957 (Mâti Kösäyew), 1959 (Baymuhammet Garryyew), 1960 (B. Ahunow), 1976 (B. Garryyew, M. Kösäyew), 1983 (Şamuhammet Gandymow), 1992 (Abdurahman Mülkamanow, Geldi Nazarow, Muhammetjuma Övezgeldiyew, Murat Çaryyew, Amanberdi Nurýagdyyew), 2012, 2013 ve 2014 (Annagurban Aşyrow).

7-Özbekistan'da Yapılan Çalışmalar

Mahtumkulu'nun 50'ye yakın şiiri 1907'de Nikolay Petrovich Ostroumov tarafından Arap harfleriyle antoloji şeklinde Türkmençe olarak Taşkent'te *Turkiston Viloyati* (Atayew, 1988: 103) gazetesinde makale formatında, 1910'da *Devon Hazrati*

Maxtumquli (Mämmedow, 20) adıyla önce Qurbonberdi Gurgoniy tarafından, ardından Nikolay Petrovich Ostroumov diğer adıyla Mulla Mo'min (Qosimov, 2008: 115) tarafından müstakil kitap olarak 1911'de yayımlanmıştır.

Aynı yıl Mirzohid Mirsiddiqov da Taşkent'te Arap harfleriyle şairin şiirlerini "*O'ttiz Ikki Urug' Misoli va Maxtumquli*" adıyla neşreder. 1914'te *Qurbonberdi Xojakeldi Orifjanov* kendi imkânlarıyla şairin şiirlerini Buhara'da yayımlar (Mämmedow, 2014: 20).

1958'de Jumaniyoz Sharipov tarafından "*Maxtumquli - Tanlangan Asarlari*" adlı kitap neşredilir. Bu şiirler 1960, 1963'te ve 1976'da "*Maxtumquli She'riyatidan*" başlığıyla yeniden yayımlanır. Bununla birlikte 1976 yılında yayımlanan Özbek Sovyet Ansiklopedisi (Özbek Sovet Entsiklopediyasi) adlı çalışma, Mahtumkulu hakkında ilk ve dikkat çekici bilgiler verdiği için ayrı bir öneme taşıdığı kanaatindeyiz.

1960'ta Jumaniyoz Jabbarov tarafından "*Maxtumquli - Tanglangan Asarlar*", "*Maxtumquli - Mard Yigitlar Bahosi She'rlar*" (Ochilov, 1960: 17) adlı eserler yayımlanmıştır. 1967'de Qurbonboy Matrizayev "*Maxtumquli*" adlı dört perdelik bir piyes yazmıştır. 1976'da Sharif Shomuhamedov'un "*Maxtumquli She'riyatidan - Tanglangan Asarlar*" adlı seçme şiirlerden oluşan kitabı yayımlanmıştır. 1980'de Vohid Zohidov'un "*Turkman She'riyatining Sardori*" (Zohidov, 1980: 23) başlıklı makalesi neşredilmiştir. 1983'te Hemdem Abdullayev, üç bölümden oluşan "*Maxtumquli va O'zbek Adabiy Muhiti*" adlı eserini neşretmiştir. 1984'te Karimboy Quromboyev'in "*Maxtumquli She'riyati O'zbekistonda*" adlı çalışması yayımlanmıştır. Bağımsızlıktan sonra Muzaffar Ahmad tarafından 1995'te "*Maxtumquli Saylanma*", Olim To'rayev tarafından "*Maxtumquli - Yor Jamolning Ko'rgali*" adlı eserler yayımlanmıştır.

2000'de Olim To'rayev'in "*Turkman Mumtoz She'riyati Durdonalari*" adlı eseri neşredilmiştir. 2004'te Mirzo Kenjabek'in "*Maxtumquli (Turkmaniston): Saylanma*" adlı kitabı yayımlanmıştır. 2007'de Doniyor Shosalimov'un "*Maxtumquli She'lari*", "*Dunyo O'tib Boradir*" adlı eserleri, benzer şekilde Ergash Ochilov'un "*Sharq Mumtoz She'riyati Durdonalari-Maxtumquli Dunyo O'tib Boradir*" (Ochilov, 2007: 240) adlı kitabı yayımlanmıştır.

2008'de Abdumo'min Jumayev ve Jumanazar Zulpiyev tarafından Özbek Türkçesi'ne aktarılan "*Saylanma*" adlı eser "Özbekistan" neşriyatınca yayımlanmıştır (Jumayev, 2014: 500). Bu eserde; şairin "*Ak It*" (Oq It) ve "*Çakyr Kelle*" (Chaqir Kalla) adlı uzun hikâyeleri yer almaktadır. 2008'de Ergash Ochilov tarafından yayımlanan "*Maxtumquli Asarlarining O'zbekcha Tarjimalari*" başlıklı bir makale (Xaliyeva, 2020: 54) bulunmaktadır. 2009'da Muzaffar Ahmad tarafından "*Maxtumquli. Elga Yoydim Nasihat*" isimli eseri, Yangi Asr Avlodi yayımları arasında yerini alır. Eserde şairin 70 şiirine yer verilmiştir.

2012 yılında Ergash Ochilov'un "*Maxtumquli. Ustozingdan Ayrilma*", Karimboy Quromboyev'in "*Maxtumquli-Ilhom Chashmasi*" adlı eserleri yayımlanır. Quromboyev'in bu eseri, şairin doğumunun 290. yıl dönümü olan 2014'te

Türkmenistan’da Ahmet Memmedov tarafından yayına hazırlanan “*Magtymguly Ylham Çeşmesi*” adlı eserin esin kaynağı olmuştur (Yılmaz, 2022a: 130).

2012 yılında Qurbon Muhammadrizo (Qurbonboy Matrizayev) tarafından “*Maxtumquli: Tarihî Roman*”, 2013’te “*Maxtumquli Dunyosi*” isimli eserler neşredilmiştir (Yılmaz, 2022a: 130).

2013 yılında Karimboy Quromboyev, Annagurban Aşyrow tarafından Türkmenistan’da iki cilt hâlinde yayımlanan eserleri, “*Maxtumquli Asarlar*” adıyla Özbekçeye aktarır. Karimboy Quromboyev, aynı yıl müstakil olarak “*Maxtumquli Qoraqalpog‘istonda*” adlı eseri telif eder. Şairin doğumunun 290. yıl dönümü olan 2014’te ise yine Türkmenistan’da Ahmet Memmedov tarafından yayına hazırlanan “*Magtymguly Ylham Çeşmesi*” adlı eseri Karimboy Quromboyev “*Maxtumquli-Ilhom Chashmasi*” şeklinde Özbekçeye aktarır. 2014 yılında yapılan son çalışma yine Abdumo‘min Jumayev ve Jumanazar Zulpiyev adlı araştırmacılarca hazırlanan “*Maxtumquli-Asarlar*” adlı eserdir. 2015 yılında Ergash Ochilov “*Maxtumquli*” adıyla küçük bir cep kitapçığı hazırlamıştır (Yılmaz, 2022a: 131).

2018 yılında Muhammad Pirriyev tarafından “*Maxtumquli Pand-Nasihât Chamani*” adlı şiir antolojisi şeklinde bir çalışma yayımlanmıştır. Kendisi de ünlü Özbek şairi olan Hurshid Davron, Muzaffar Ahmad, Maksud Asror ve Mirzo Kenjabek tarafından hazırlanan “*O‘z Yurtingdan Ayrilma*” adlı eser 2019’da yayımlanmıştır. 2020’de Mirzo Kenjabek tarafından “*O‘shiklar Haq Ishkida*”, İslom Bobojonov tarafından “*Maxtumquli (Ilmiy-Ommabop Risala)*” adlı eserler yayımlanmıştır. Kenjabek’in bu eseri, Mahtumkulu’nun Türkmenistan’da 1983’te iki cilt ve 1994-1996 yıllarında üç cilt hâlinde yayımlanan şiirlerin seçkisi mahiyetindedir. Bunun yanı sıra S. Qoriyev tarafından hazırlanan “*Navoiy va Maxtumquli*”, “*Maxtumquli va Islom Shoir*”, “*Maxtumquli She‘rlari Asosida Yaratilgan O‘zbek Xalq Qo‘shiklari*” başlıklı çalışmalar mevcuttur.

İsroil Subhoni tarafından 2022’de telif edilen “*Maxtumquli Firog‘iy – Ul Mehribonim Keldi*” adlı eser ise sahasında yapılmış en son çalışmalardandır.

Mahtumkulu şiirlerinden hareketle çalışmalarını Özbek-Türkmen edebî ilişkileri üzerinde yoğunlaştıran bazı araştırmacılar şunlardır: Vohid Abdullayev, Vohid Zohidov, Rahmonqu Orzibekov, Natan Mallayev, Baxtiyor Nazarov, Qobil Tohirov. Şiirlerin Özbekçeye aktarım faaliyetleri dışında özellikle Jumaniyoz Sharipov, Asqad Muxtor, Suyuma G‘aniyeva, G‘aybulla Salamov, Maharif Saparov, Rahmatulla Barakayev, Oxunjon Sobirov, Mamatqul Jo‘rayev, Sodirxon Erkinov, Najmiddin Komilov, Karimboy Quramboyev, S. Qoriyev, Ergash Ochilov, O. To‘rayev, Mirza Kenjabek, Bahodir Karimov gibi araştırmacıların Mahtumkulu hakkında bilimsel yazıları bulunmaktadır. Nitekim 2024’te yapılan en güncel çalışma da yine Bahodir Karimov tarafından yayımlanan “*Maxtumquli İnsoniyat Shoiri*” adlı eserdir.

Sonuç

Bu makalede, Mahtumkulu’nun dinî-tasavvufî düşüncelerine, birlik telkinlerine, okuduğu medreselere, Türkmenistan divân neşirlerinde olmayan 57 şiirinin listesine ve bunlardan örnek olarak sunulan 10 tanesinin tam metnine yer verilmiştir. Bununla

birlikte yazma nüshalara, bugüne kadar yayımlanmış olan divân veya divânçe hacmindeki yayınlara ve Özbekistan’da yapılan akademik çalışmalara ana hatlarıyla değinilmiştir. Çalışmanın önem arz eden yanı, şairin henüz Türkmenistan’da yayımlanmayan şiirlerinin listesine ulaşılmasıdır.

Karşılaştırmada Türkmenistan tarafı için en kâmil ve en yeni yayın olan “*Magtymguly. Eserler Ýgyndysy*” (2013) adlı eser ile Özbek Türkçesinde neşredilen “*Bulbul Nolasi*” (2014), “*Maxtumquli (Turkmaniston): Saylanma*” (2004), “*Maxtumquli She’rlari*” (2007), “*Dunyo O’tib Boradir*” (2007), “*Sharq Mumtoz She’riyati Durdonalari*” (2000) adlı çalışmalar kullanılmıştır. Dolayısıyla bir araştırma yöntemi olarak Türkmenistan ve Özbekistan’da yayımlanan divanlar üzerinden karşılaştırmalar yapılmış ve şairin farklılık arz eden şiirleri tespit edilmiştir.

Türkmenistan’da yayımlanan divanlarda bazı şiirlerdeki satırlar ya da bentler, elyazmaların okunaklı olmadığı veya metnin zarar gördüğü gerekçesiyle eksik kalmıştır. Özbekçe yazılmış divanlarda ise bu eksiklerin önemli bir kısmı Harezmi bahşılardan derleme yoluyla veya müstensihin müdalesiyle tamamlanmıştır.

Örneğin Annagurban Aşyrow tarafından yayımlanan divanda (*Magtymguly. Eserler Ýgyndysy*) şairin Molla Bebek (Mollabäbek) adlı şiirinin son dörtlüğündeki eksik satır, Ergash Ochilov’un neşrettiği divanda (*Bulbul Nolasi*) şöyle karşılık bulmuştur:

Gapymyň alny-metjidi,

.....

Daş alyp ursam ýüregme,

Razy bolgul, Mollabäbek (Aşyrow, 2013: 36).

Uyim masjidi – mevali bog‘i,

Nursiz hayotim oftobi,

Uray ko‘ksingma tosh toki,

Rozi bo‘lgin, Mullabobak

(Ochilov, 2014: 431).

Bu araştırmadan ve mevcut çalışmalardan anlaşılacağı üzere; Mahtumkulu Divânı’nın tam teşekküllü bir nüshasının ortaya konması için özellikle Harezmi ve Karakalpakistan bölgesindeki bahşılardan derleme yapılmalıdır. Bununla birlikte Özbekistan, İran ve Macaristan kütüphanelerindeki belgelere ulaşılmadan ihtiyaç duyulan tenkitli metnin hazırlanması mümkün değildir.

Mahtumkulu bir taraftan *Farâbî, Bîrûnî, Harezmi, İbni Sina* gibi bilginleri, Anadolu ve Türkistan sahası edebiyatçılarından *Yûnus, Rumî, Nizamî, Nesimî, Fuzulî, Nevaî* gibi üstadları okuyarak bilgisini arttırmış, diğer taraftan kendisine pîr olarak kabul ettiği *Hoca Yusuf Hemedanî, Necmeddin Kübra, Ahmet Yesevî, Muhammet Bahâeddin Nakşibendî, Hâce Abdülhâlik Gücdüvanî, Seyit Emir Külâl, Niyazgulu Niyazı, Ataniyaz Ahun, Beyazıtı Bestamî, Ebû Sait Ebu’l Hayr Mâne Baba, Zengi Baba, Arslan Baba, Begdurdı İşan* gibi manevî rehberlerin izinden gitmiştir.

Şairin eserleri dikkatle incelendiğinde Doğu ve Batı Edebiyatı’ndan beslendiği; felsefe, astronomi, folklor, halk hekimliği, ilahiyat, matematik gibi birçok alanda bilgiye sahip olduğu görülür. Bu bağlamda Türkmen düşünce ufku ve fikir hayatı tayin edildiğinde, düşünür ve sanatkar vasfıyla zamana meydan okuyan çağdaş bir ekol olduğu anlaşılacaktır. Nitekim düşüncenin sınırlarını zorlayan bu çok yönlü kişiliği sebebiyle “şair” ifadesinin yeterli bir tanımlama olmayışı fark edildiğinden

olsa gerek bilim çevrelerince Mahtumkulu için genellikle *mütefekkir* vasfı kullanılmaktadır.

Kaynaklar

- Abdullayev, Hemdem. *Maxtımquli va O'zbek Adabiy Muhiti*. Toshkent: Fan Nashriyot, 1983.
- Abdürasulova, Gulom. "Osmon Qadar Imkon Yurti Andijonim", *Adolat Mezoni*. Andijon: Andijon Nashriyot, 2018.
- Ahmad, Muzaffar. *Maxtımquli Saylanma*. Toshkent: Yozuvchi Nashriyot, 1995.
- Aliyev, Ruh; Ahundov, Gürgen. *Magtımquly, Saylanan Eserler*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşriyatı, 1941.
- Aşyrow, Annagurban. *Magtımquly Eserler Ýgyndysy*. Aşgabat: MGI Neşriyatı, 2012.
- Aşyrow, Annagurban. *Magtımquly Eserler Ýgyndysy*. Aşgabat: MGI Neşriyatı, 2013.
- Aşyrow, Annagurban. *Magtımqulyň Golyazmalarınyň Derňewi*. Aşgabat: MGI Neşriyatı, 2014.
- Aşyrow, Tahir. "Mahtumkulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume, Şerh ve Tenkit Eden: Şeyh Muhsin Fânî, İstanbul 1340, Zeki Velidi Togan", (çev.: Tahir Aşyrow/Aşyrow), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 2013.
- Atayev, Kakajan. *XVII. Asyr Türkmen Edebiyatı*. Aşgabat: Magaryf Neşriyatı, 1988.
- Azmun, Yusuf. "Türkmien Şairi Mağtımquli ve Onun Eserleri Hakkında Bilinmesi Gereken Konular-1". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 60 (1), 85-122, 2012.
- Banarlı, Nihat Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.
- Biray, Himmet. "Mahtumkulu, Yetiştigi Çevre, Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı", *Mahtumkulu Anı Kitabı*. (Haz.: Güzel, A., Duymaz, A., Sarıyev, B., Biray, N., Duran, H., Kutlu, H., Yılmaz, E.) Ankara: TİKA Yayınları, 2014.
- Boreyko, Aleksandr Hodzko. "Specimens of The Popular Poetry of Persia". London: Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1842.
- Ercilasun, Ahmet Bican. "Sözün Kanatlarında Uçan Şair: Mahtumkulu", *Mahtumkulu Anı Kitabı*. (Haz.: A. Güzel, A. Duymaz, B. Sarıyev, N. Biray, H. Duran, İ. Kutlu, E. Yılmaz), Ankara: TİKA Yayınları, 2014.
- Gurbanguly, Berdimuhamedow. *Ynsan Kalbynyň Öçmejek Nury*. Aşgabat: TDNG, 2014.
- Güzel, Abdurrahman. "Yunus Emre ve Mahdum Kulu'nda Dini-Tasavvufi Ortak Motifler", *Dursun Yıldırım Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Inogomov, Rahmatulla. *Adabiy Qardoshlik Taronalari*. Toshkent: G'afur G'ulom Nashriyoti, 1972.
- Jabbarov, Jumaniyoz. *Maxtımquli - Tanglangan Asarlar*. Toshkent: Fan Nashriyot, 1960.
- Jumayev, Abdumo'min. *Maxtımquli*. Toshkent: Istiqlol Nuri Nashriyot, 2014.
- Kazımoğlu, Samir. *Türk Toplulukları Edebiyatı-I*. Ankara: Ecdad Yayınevi, 1994.
- Kenjabek, Mirzo. *O'shiklar Haq Ishkida*. Toshkent: Akademik Nashriyot, 2020.
- Komision. "Maxtımquli", *O'zbek Sovet Ensiklopediyasi* (Özbekistan SSCB: O'zbek Sovet Ensiklopediyasi). Toshkent, 1976.
- Komision. *O'zbek Milliy Ensiklopediyasi*. Toshkent, 2005.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
- Kurambayev, Karimboy; Mämmedov, Ahmet. *Köñül Gözğüsü*. Aşgabat: TDNG, 2014.
- Matrizayev, Qurbon. *Maxtımquli*. Toshkent: Fan Nashriyot, 1967.
- Mämmedov, Ahmet. *Magtımquly Ilham Çeşmesi*. Aşgabat: TDNG, 2014.
- Mämmedow, Ahmet. *Magtımquly Türki Halkları Edebiyatında*. Aşgabat: Ylym, 2023.

- Muhammadrizo, Qurbon. *Maxtumquli Dunyosi*. Urganch: Xorazm Nashriyoti, 2013.
- Muhammadrizo, Qurbon. *Maxtumquli: Tarihiy Roman*. Toshkent: Chashma Nashriyoti, 2012.
- Mustakow, Romanguly. *Magtymguly we Gündogar Edebiyatı*. Aşgabat: TDNG, 2014.
- Ochilov, Ergash. *Sharq Mumtoz She'riyati Durdonalari-Maxtumquli Dunyo O'tib Boradir*. Toshkent, 2007.
- Orazov, Orazsähet. "Magtymgulyniň Golyazmalariniň Tesviri". *Türkmen Dili Gazetesi*, 12 Mart 2014.
- Özbay, Ekrem. *Türkistan'da Parlayan Bir Yıldız: Türkmenistan*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019.
- Qosimov, Boynazor. *O'zbek Adabiyoti va Adabiy Aloqalari Tarixi*. Toshkent: Fan va Taxnologiya, 2008.
- Quranboyev, Karimboy. *Maxtumquli She'riyati O'zbekistonda*. Toshkent: Fan Nashriyot, 1984.
- Sariyev, Berdi. *Klasik Düşüncenin Türkmen Mimarları, Devletmehmet Azadi ve Oğlu Mahtumkulu*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014.
- Shomuhamedov, Sharif. *Maxtumquli She'riyatidan*. Toshkent: Fan Nashriyot, 1976.
- Şhnepesow, Amannepes. *Magtymgulynyň Älemi*. Saýat: D. B. Rejep Han Neşriyatı, 1994.
- To'rayev, Olim. *Maxtumquli – Yor Jamolning Ko'rgali*. Toshkent: Yozuvchi Nashriyot, 1995.
- Türkmenbaşy, Saparmyrat. *Meniň Ruhubelentlik Baharym*. Aşgabat: TDNG, 2005.
- Xaliyeva, Gulnoz. *Qiyosiy adabiyotshunoslik*. Toshkent: Akademik Nashriyot, 2020.
- Yag'mur, Oraz. *Maxtumqulinoma*. Toshkent: O'zbekiston Nashriyoti, 2016.
- Ýazymow, Oraz. *Magtymgulynyň Ömri ve Döredijiligi*. Aşgabat: Magaryf Neşriyatı, 1992.
- Yılmaz, Emrah. "Mahtumkulu Firâki'nin Söze Kattığı Değer", *Türkbitig Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), (2024a), 118-136.
- Yılmaz, Emrah. *Mahtumkulu ve Eserlerinde Metafor*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2022a.
- Yılmaz, Emrah. *Maxtumquli Firog'ining Fikr Dunyosi*. Samarqand: Fan Bulog'i, 2022b.
- Yılmaz, Emrah. *Sahip-Cemâli'ni Arayan Bir Veli, Türkmenlerin Fikir Deryası: Mahtumkulu Firâki*. Ankara: Bengü Yayınları, 2024b.
- Yılmaz, Mehmet. *Kültürümüzde Âyet ve Hadisler*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.

Extended Abstract

This study mainly; it is about the poems of Makhtumkulu Firaghi (1724-1807), whose birth we celebrate the 300th anniversary, that have not yet been published in Turkmen divan publications, the educational institutions he studied, and his manuscripts. In this context, 2024 was declared as the "Year of Makhtumkuli" by UNESCO and approximately 80 manuscripts in the Turkmenistan Manuscripts Institute were included in the World Cultural Heritage List. The fact that UNESCO hosts a large organization of this scale certainly requires a thorough investigation of the literary legacy left by the thinker Makhtumkuli. In this context, with the invitation of Samarkand State University and the support of TÜBİTAK, I had the opportunity to conduct field research between 2021-2022. Therefore, I managed to access a lot of information and documents from important cultural centers of the Turkish-Islamic civilization such as Samarkand, Bukhara, Khiva and Andijan. As a result of these travels, we have identified records indicating that the poet received education at the Andijan Juma Madrasa in the Fergana region. Important resource persons such as Yagşigeldi Seyitniyazov, who lives in Makhtumkuli Village of Birûni district of Karakalpakstan, and Qurbon Muhammadrizo, a writer from Khwarezm, were interviewed and maps showing the possible places the poet visited were obtained. According to the map he drew, Makhtumkuli; To the north via Ürgenç in the east of the Caspian Sea and to the north via Tabriz in the west; From Gürgen to Khiva using the

Ashgabat, Mari, Çarcev, Farap line; It reached the northeastern borders via the route of Samarkand, Bukhara and Turkestan, and then went south through Namangan, Andijan, Margilan and Fergana, passing from India's Punjab Province to Afghanistan's Kabul city and from there to Herat. In addition, Isfehan, Tehran, Hamadan in Iran; It was found in the cities of Baghdad and Erbil in Iraq.

The most important aspect of this study is that academic studies conducted in the field of Uzbekistan were carefully examined and 57 poems of the poet, unknown in Turkmenistan, were found. However, due to the article format, only 10 of these poems are shown in Uzbek form. Therefore, this study contains information and documents that are not yet known in Turkish Turcology, including Turkmenistan. Within the scope of the research, we visited Kükeltaş in Bukhara, Şirgazi Han Madrasah in Khiva, where the poet studied in Uzbekistan, Makhtumkuli Village in Birûnî district, were among the people from Khwarezm, and new information and documents about the poet were obtained. The maps and genealogy document showing the places Makhtumkuli traveled, prepared by Uzbek literary historians, are not yet known by the Turkology community. However, since the main subject of the article is to bring to light the poet's poems that remain out of attention, Makhtumkuli's genealogy information and family life are not mentioned.

During our visit to the region, we stayed in Khiva for a while and listened to the poems of Makhtumkuli, a Bahshi from Khwarezm. In addition to the Allamas and Literature Museum in Khiva, there is also important information about the poet in the Uzbek-Turkmen Friendship House in Urgench and the Sadreddin Ayni Museum in Bukhara. In summary, considering that the critical texts have not yet been presented as a whole and comparative studies have not been conducted; If new things are to be said about Makhtumkuli, it can be said that this information will most likely be obtained from the libraries of Uzbekistan (Khiva, Urgench, Khwarezm, Karakalpakstan), Iran (Turkmenistansahra), Hungary and England. So far, no solid text regarding Makhtumkuli's biography has been produced based on field research. Even the poet's birth and death dates are controversial. Therefore, these deficiencies are another research topic that cannot fit into the volume of an article. The issues that need to be done about Makhtumkuli, who opened a new page in the history of Turkmen literature with his poems that touched the masses, can be listed as follows: to produce a solid monograph based on field research and basic sources; To prepare a critical text by compiling new information and documents obtained in the last five years, to understand the literary environment and artistic understanding in which the poet grew up; To provide satisfactory information about the language and style, pseudonym, technical features of the divan, its content, unpublished poems and manuscripts.